

НООЛОГИЧНАТА РЕАЛНОСТ В ТРАДИЦИИТЕ НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Росина ДАНКОВА (Велико Търново)

Проблемите на ноологичната реалност в Търновската книжовна школа засягат онтологията като нагледно битие на познаващия себе си Разум¹. Ноология (от гр. *noos* — разум, *logos* — учение) е учение за духа и неговия собствен живот като Едно, битие за самото себе си. Онтичното и онтологичното разкриване на ноологичната реалност включва форми-те на битие като мислене.

Като наука ноологията изминава дълъг път в историята на философията. От историко-философска гледна точка най-напред тя е формулирана от неоплатониците и се основава на триадата „Едно-Ум-космическа Душа“. Тази триада има частично съответствие с новозаветната Св. Троица („Бог-Отец-Бог-Син-Бог-Св. Дух“ в християнската философия). Предпоставки обаче могат да се открият още в орфизма във връзка с култа към Дионис-Загрей. В античната философия ноологичната реалност има за първооснова втория елемент от неоплатоническата триада и обхваща Разума (Ум, Нус, Логос) на космическата Душа като битие на Истината, в което пребивава човешката душа, преди да се въплъти в тъмницата на тялото. Това произтича от Платоновия онтологичен модел. В тази връзка следва да се отбележи, че всяка епоха има своя неоплатонизъм.

Ноологичната реалност² е битието на разума в себе си, а науката за него — ноологията, има за предмет битието на разума за себе си. От историко-философска гледна точка е особено важно да се подчертае, че за ноологията (като метафизика на ноосферата) основополагащо е твърдението: *Защото както изреченото слово е образ на словото в душата, така и това в душата е образ на словото в нещо друго. И както изреченото слово е фрагментарно спрямо това в душата, така и словото в душата, което е преводач на другото, е фрагментарно спрямо онова, което е преди него* (Плотин, Енеади, I, 2 [19, 3 (16)]. Понятието „нус“ (което етимологически е свързано с понятието „ноос-

фера“ и ноологична реалност) е разработено в древногръцката философия и неоплатонизма. Като една от хипостазите на триадата „Едно — Нус“ (Ум, Логос) — космическа Душа, то разкрива битийните функции на разума, придаващ смисъл и значение на нещата. Така „нус“ концентрира интенцията на човешката разумна същност, нейните съществени цели, които определят смисъла на човешкия живот.

В античната философия „нус“ е едно от централните понятия, в което намира съсредоточие разбирането за космическото единство на всички мисловни актове, т.е. сфера на Разума, обуславяща организирането на природата, полисният социум и свързаните с тях жизнени процеси. Понятието „нус“ заема приоритетно място в античния онтологичен модел на света и поради това, че отразява едно схващане за хармоничното единство на мисленето като жизнелюбиво самосъзнание както на Земята, така и в Космоса. Наистина с понятието „нус“ първоначално се обозначават функциите на космическия Разум (като ейдос на ейдосите), но впоследствие то е подложено на битийна персонификация. Днес „нус“ се схваща като етимологическа предпоставка при формулирането на понятието ноосфера (от гр. нус — разум, сфера на разума). От гледна точка на ноологичната реалност всеки психичен акт е ноологичен факт. Това обстоятелство би могло да се обвърже с архетиповете като родови форми на битие и мислене. Човешкият разум притежава способност да категоризира формите на битието и мисленето и поради това е системообразуващ фактор в ноологичната реалност. Ще подчертаем, че това се осъществява посредством трансцендентни принципи, които играят ролята на основополагащи идеи (и категории), изграждащи философския език. Такива именно трансцендентни принципи в Търновската книжовна школа са Истината като битие и битието като Истина. Поради това категориите Ум и Разум заемат важно място във философско-богословските идеи, развивани в Търновската книжовна школа. Те са използвани от св. Евтимий (Първото послание до Никодим Тисмански, Послание до Киприан, Пространно житие на Петка Търновска, Житие на Иларион Мъгленски, Похвално слово за великомъченица Неделя) в контекста на исихастката теория, *Григорий Цамблак* (Похвално слово за Киприан, Похвално слово за Евтимий, Пространно житие на Стефан Дечански, Разказ за пренасяне мощите на Петка Търновска във Видин и Белград), *Киприан* (Похвално слово за митрополит Петър), *Димитър Кантакузин* (Житие с малка похвала на Йоан Рилски, Похвално слово за Димитър Солунски) и др.

Тези категории придават облика на християнския неоплатонизъм във философско-богословската традиция на Търновската книжовна школа. Характерно за нея е, че Умът и Разумът по своята природа са призвани да познават божествените образци — Божествените Имена като свои

висши цели. Именно в ноологичен аспект можем да открием влиянието на неоплатоника св. Дионисий Ареопагит върху философско-богословските възгледи на св. Евтимий.

Богоначалието като първооснова на ноологията

Мисълта на отделното не може да превиши Едното като дух, според св. Дионисий Ареопагит. Доброто е неизразимо с думи, защото „Единицата прави единна всяка единица...“³. Умът е непомислим, а Словото — неизречимо. „Безсловесността, Непомислимостта и Безименността“ има различна същност, отколкото всичко съществуващо“⁴. Тук откриваме влиянието на св. Дионисий Ареопагит върху исихазма на св. Евтимий. „Тайната на Богоначалието“ според св. Дионисий е свързана със свръхнебесната същност и „умствено благочестие“.

Благодетелната същност на Богоначалието се възпява като Монада (Единица) или като Троица. Но Богоначалието е и Причина на всичко съществуващо. „Божественото открива себе си и е възприемано в съответствие със способността на всеки от умовете“. Богоначалната благост според св. Дионисий е в спасителната справедливост, която подобава на Бога. Тя отделя безсмъртността като несъвместима с измеримото. „Безстрастните и нематериални умове са единосъщни с божествения ум“. Човек чрез тях може да получи „умствено светодеяние“ и „божествено подражание“, което всъщност означава и „равни на ангелите“. Едно като Причина е „всичко във всичко“, „Свръхименна благост“, а Божествените Имена са нейно проявление, според Дионисий Ареопагит. Умопостигаемите Божествени Имена са умосъзерцаеми йерархически.

От гледна точка на познавателните възможности (и способности) на човека в Търновската книжовна школа се обосновават (предимно от св. Евтимий) три взаимосвързани познавателни равнища: **Разум** (познание от трансцендентни принципи), **разсъдък** — (познание чрез понятия на основата на представи), а самото **мислене** (като умствена способност) е съподчиняване по род и вид (йерархично усвояване) на действителността. Единството на тези познавателни равнища обуславя възможността за съхранението на битието като Истина и на Истината като битие.

В традициите на Търновската книжовна школа умът „вижда“, „осветява“ и организира душата. Духовният Ум (като разум) разгадава „шифрите“ на битието, техния смисъл и съдържание. Името на небесните Ангели е „шифър“ на битието, който трябва да бъде разгадан. Умът открива този смисъл, разумът прозира неговото *предназначение*. Божествените Имена са достъпни като съпреживяване за „умствената сила и енергия“ (св. Дионисий Ареопагит) и тяхното познание е в основата на исихазма на св. Евтимий. Те са ейдосите на небесните сили.

В небесната йерархия Умът като Логос, Слово носи Божествения образец (ейдос) и е вкоренен в неговото битие. Битието на Ума е *само-*

битие на образаца. Според св. Евтимий той е *свободен* в истината (и *освободен* от оковите на привързаност към земното, преходното). РАЗУМЪТ е *посветеност* (по-светеност) в духовното битие (тайнство). Според св. Евтимий като съзерцание на истината (и живот в нея), разумът е воля за умна светлина. В съответствие със св. Дионисий св. Евтимий приема, че Божественият Ум е Едно — неделимо в себе си. Като върховно Благото е изначален Ум, от който произтичат другите умове. Така Благото е умопостигаемо. Божествените Имена са ейдосната природа на умовете, която обуславя съответно умопостигаемо битие. Тези основополагащи за неоплатоническата философия идеи са вкоренени във философско-богословските произведения на представителите на Търновската книжовна школа. Нещо повече, те намират своята конкретизация в исихастката традиция.

Бог като род (без вид) и произтичащите от него чинове се съзерцават, но човекът е способен да им приписва изображения според своето естество. Така природата на човека привнася себе си върху божествените образци (ейдоси). Умът съди по подобие на своята природа и създава битийни форми според своя образец (който се корени в разума). Да се пребивава в богоподобно и неизменно състояние означава силен и **разумен** стремеж към истината като битие на разума. Критическата (съдна) способност на разума отделя първообразите на нещата от несвойствените им приписвани характеристики. **Разумът съзерцава образците, умът им придава битие-форма.** Ноологичната реалност в традицията на Търновската книжовна школа намира израз в диалектиката на Разум и Ум, посредством която става възможно разграничаването на привидното (и желаното) от действителното, т.е. неизменното Едно — вечно битие на Разума като Истина, Красота, Слово.

В Търновската книжовна школа йерархията на **умопостигаемия ноологичен метафизичен свят** се свързва с такава действителност, която осъществява богопознанието като Богоподобие. Уподобяването на Бога и ставането Едно с Него е цел на Небесната йерархия в качеството на ноологична реалност. Божествената красота като Благо разкрива себе си в съответствие с достойнството на ума на този, който я възприема. В Небесната йерархия просвещаващите Умове са най-фините. Те са способни да приемат светлината на Бога и да я придават на други.

В ноологичната реалност **умовете са Боголюбиви и подражават на Бога.** Наименованието на всеки чин в Небесната йерархия е свързано със съответен богоподобен образ (форма, вид, ейдос), който напомня за Първообраза. Така разумът придава сила на ума да се просветли и да постигне знанието (за своя образец) като битие на Истината. Височайшите **Престоли** (като сили на ума) са свободни от всякаква земна привързаност. Небесните Умове от Първата йерархия просвещават и озаря-

ват. Първата йерархия предава на следващите чинове (в другите две йерархии) как трябва достойно да се познава в съответствие с Божествените образци. Според св. Евтимий Умовете, като Богоподражателни, се изпълват с избраното. Изучавайки тяхната природа, човешкият ум се въздига (изкачва) по степените на Небесната йерархия според своите висши цели.

Във философско-богословската култура на Търновската книжовна школа умът се свързва с ПРЕСТОЛИТЕ в Небесната йерархия. Това разкрива високото място на ума в богопознанието. Умът е **богопричастен** и **богоуподобим**. Като богоподобие той съхранява своето единение с Бога и на никаква цена не отстъпва от Него. По своята природа Престолите са непоколебими в истинното си битие и затова са неизменни в Едноначалието си. Умът първоначално разкрива това битие в себе си (Едно), което е пълнота и съвършенство без недостатък (недоимък). В качеството на Престоли Умът е Умната (исихастка) енергия като *praxis* и *theoria*, а *epivasis* е отъждествяването с Божествените Умове.

Метафизиката на св. Евтимий разкрива **логосната природа на душата като ноологична**. Това означава, че тя си взаимодейства с всички равнища на Небесната йерархия. Метафизиката на душата — метафизика на нейните **логосни основания**. Доброто и прекрасното изявяват истинската природа на душата и естественото ѝ влечение към битието на истината. Метафизиката на душата е свързана с нейното богоподражателно действие и ставане Едно с Доброто. „Уподобяването на Доброто“ — „природа на онова, към което се присъединява“ душата, и води до нежелание (като безпристрастие), а то от своя страна — до спокойствието. Душата придава формите на мислене посредством ума.

Св. Евтимий издига като критерий за истинно знание **самопознанието**. Самопознанието е знание за истинната си същност, цел и предназначение на човешкия живот. Пътят (като символ) на човешката душа е самопознанието като богопознание по степените на Небесната йерархия. Ето защо „**умозрителността и разсъдителността**“ са „**свойствени на боговидната душа**“ (1, 214). Небесните Умове според св. Евтимий „добре познават себе си“ и поради това са способни да предават своето знание.

В „Първо послание до Никодим Тисмански“ Евтимий, патриарх Търновски, отбелязва в отговор на неговото запитване: „Защото е невъзможно ние да знаем тайнствата на наднебесните умове и техните пресвети деяния, освен ако някой някъде не ни каже какви неща богоначалието (т.е. Бог) ни научи чрез тях, понеже добре познават себе си“⁵. Небесните умове според св. Евтимий са изява на самосъзнаващия се небесен дух като Едно (Богоначалие). Те се стремят към **доброто** от само себе си и затова са свободни, т.е. притежават „**свободна воля**“⁶.

Божественият разум осиява серафимите, херувимите и престолите. „Божественото службоначалие“ ги очиства и просвещава. Те „службодействат“. Този първи чин така е създаден, че е над всичко. Вторият чин приема от първия „божественото осияние“, а третият — от втория⁷.

Душата е Бог в материята — тя е „разумно-словесна“ според св. Евтимий. За ума „словото е силата, откриваща скритите неща“. Така ноологичната реалност в Търновската книжовна школа е богоносна и представлява служба на Бога като **теургия**. Ноологичната реалност е образец и в подражанието на Бога.

Самопознанието според св. Евтимий е всъщност богопознание на божествения ред и хармония. Самият разум, стремящ се към прекрасното (като Бог), става любов, тъй като се изпълва с избраното, което по „естество е прекрасно“.

„Великият Дионисий“ — според св. Евтимий разглежда Единоначалието (Бог) във връзка с три троичности — Чинове, които изграждат 9-степенната Небесна йерархия. Те са умове, уподобяващи се на доброто. Душата е богоподобна, защото се привлича от божественото и сродното. Човек е чрез душата си в Бога, което според св. Евтимий означава да бъдеш в Бога (Благото) Едно с Него. Тогава човек става боговиден и съвършен. За св. Евтимий пътят за постигането на Бога е благодат: утешение на душата е ползата от словесата. Да се търси „божественият закон и словесната полза“ е душевен успех и приближаване до Бога⁸. В своя живот човек трябва да е естествен, за да не изгуби богоподобие си. Ето защо св. Евтимий съветва: „Какъвто си, такъв се показвай, за да не бъдеш ограбен от лицемерието“, а ... „майката на всички добродетели — смирението“. Душата по природа е боголюбива и свободна. „Освободената природа на душата“ означава извисяване над земните неща и любов към мъдростта и истината като боголюбие. Св. Евтимий, отговаряйки на св. Киприан, го наставлява в добробитие и добродетел: „Бъди любезен към всички и твоята любезност ще се разнася върху езика на всички“ (с. 203) ... „Бъди с неустрашима душа във всички печали, които те сполетяват. Предпазвай се от клеветата като от „змия“, „...Винаги имай предвид своите злини, гнуси се от чревоугодничеството и пиянството“. Тези нравствени ценности характеризират висшите цели на **исихастското любомъдрие** като съ-битие на божествената премъдрост. **Исихастското любомъдрие в действителност отстоява ноологичната реалност като битие на истината, любовта и мъдростта.**

В Житие на Петка Търновска св. Евтимий подчертава ролята на разума в живота на светицата. Тя „вниква разумно“ в живота и Писанията. Разумът е способен да съзерцава божествените образци. Без него те остават неразбрани. Посредством разума и неговите висши цели боголюбие то има образ в душата, т.е. приема форма като род и битие в ноологичната реалност.

В житието на Иларион Мъгленски св. Евтимий прави разлика между тленното съзнание и осияния от духа разум. За „тленното съзнание“ е невъзможно да постигне нетленните божествени образци. „Светото благоразумие“ е плод на силна вяра и любов към Бога. То е осияние на ума от божествения образец. „Светлината на благоразумието“ за св. Евтимий стои над човешкото мъдруване. Тя носи истина и благодат, защото сама е битие на истината.

И великомъченица Неделя, и Петка (Параскева) Търновска пребивават в Бога с ум и сърце, душа и дух. По думите на св. Евтимий те придобиват „мъжки разум“, което е въздигане над телесното и способност за богосъзерцание. Богосъзерцанието е възможно благодарение на „ум, просветен от зарите на Духа“⁹. Според св. Евтимий такъв ум е способен да възвести **божието величие**. В него е „силата на благочестието“.

Ноологичната реалност в традициите на Търновската книжовна школа се разкрива като дух на нравственост и праведност. „Поглеждай към Бога с очи духовни, та подпомогнат от Него, да бъдеш подражател на праведния!“¹⁰

Само очистеният от плътски желания ум, „вкоренен“ в битието на истината като Логос на живота, е устремен постоянно в съзерцаването на висшите образци на битието като мислене (небесните Умове) и на мисленето като битие. Тази „вкорененост“ на ума в битието като Истина (и Истината като битие) е живот по благодат и в Благодат. Пребивайки в благодат, умът е самодостатъчен, благороден (роден от Благо-то) и преизобилен. Неговите плодове съдържат в себе си образците на мъдростта, любовта, истината, изграждащи ноологичната реалност — „плодове“ на „Дървото на живота“. Божественият Ум е Едно, неделим и завършен в себе си. Като Върховно Благо той е Изначален Ум, от който произтичат другите умове. Така Благо-то е умопостигаемо, Божествените Имена са ейдосната природа на Умовете, обуславяща съответно **ноологично битие**.

Св. Евтимий говори за „очите на разума“, благодарение на които човек „вижда“ невидимото Божествено естество като нетленна светлина. Поради това „тленното трябва да се покори на нетленното“. Познавайки Бога като нетленна светлина, разумът познава свършената Красота (Благо и истина). Божественото придава на познаващия го разум благодат, а чрез него и на ума сила да го съхрани. Според св. Евтимий паметта е средство да се напредва във вярата, надеждата и любовта.

За св. Евтимий **свободната природа на душата** е истинна среда, в която разумът познава Божествената природа. Разумът е средство за придобиване на тази свобода, която от своя страна допринася нови умствени „плодове“ на разума в ноологичната реалност. Прекрасното е напълно невъзприемчиво за лошото, защото е пълнота в себе си. Целомъдри-

ето и здравият разум са благодатни за душата в познанието на Бога. Разумът като душевна способност се изпитва в света. „Четенето с разбиране“ според св. Евтимий дисциплинира мисълта, облагородява ума и го предпазва от леност. **Ако човек подражава на труда и бързината на пчелите, отбелязва той, ще събере „меда на добродетелите“.** „Изкачването до висините на видението“ св. Евтимий свързва с облагородяването на ума и душата и просветляването на разума. В това изкачване важна роля играе молитвеният ум (Умната молитва).

В исихастката молитвена традиция (като ноологични) се утвърждават следните молитви, чрез които човек обръща себе си към Бога: устна молитва, молитва на *pousa* (разума), молитва на сърцето (умно-сърдечна молитва, т.е. разума в сърцето) (3, 25). Именно исихастката Умна молитва е сливане на ума с божествения образец (*pus*) като ноологична реалност. Фактически исихастите побеждават смъртта със средствата, чрез които тя се утвърждава. Исихасткият светия „убива“ (ограничава) тялото, но то остава нетленно, запазвайки в себе си идеята за вечността в тленното, което става нетленно). Това е само знак на безсмъртието.

Св. Евтимий нарича съзерцанието на божествените образци душеблагодействие, в което участват умът (като воля) и сърцето. Според него „безсилието на словото“ у човека е недоимък на Благо и благодат. Затова вярата усилва словото. Тъй като душата е „разумно-словесна“, то Словото (като Божествена природа) е „силата, откриваща скритите неща“ за ума¹¹. Според св. Евтимий душата като „разумно-словесна“ притежава „словесен разум“. Разумът обединява в Едно неразчленимо нетленно цяло душите. „**Защото е невъзможно за тленното съзнание, отбелязва св. Евтимий в „Житие на Иларион Мъгленски“, да описва лесно нетленните, неизразимите, само чрез вяра приетите неща**“¹². „Душетленното мъдруване“ (Похвално слово за Йоан Поливотски) св. Евтимий различава от премъдростта, която е висша разумност. Тя е условие за познаване на истината като битие на Бога в ноологичната реалност. То се съзерцава от разумната душа и се познава чрез любовта, която е условие (и среда) за познаването на Благобитието като Добро и Истина.

В ноологичната реалност богоносният ум е просветен от „зарите на Духа“. Св. Евтимий разкрива метафизиката на умственото познание като благодат за душата. Той изтъква красотата на прекрасното като Благо и обосновава богопознанието (като самопознание). Силата на ума зависи от чистотата на душата. Един добре организиран ум е благодатен. Той пронизва като лъч светлина възделенията и лъжливите (илюзорни) помисли и надежди. Такъв ум е способен да изпълнява терапевтични функции по отношение на душата. Ето защо **хармоничното единство на ум, душа, нравственост, истина и способност за познание (и само-**

познание) е принципна първооснова на ноологичната реалност. Умът по своята природа е склонност и предразположение за възприемане на прекрасното — отбелязва св. Евтимий. Умът е един чист стремеж към естеството на прекрасното и (промислявайки за Благото) на дело осъществява „пълнотата на доброто“ като ноологична реалност. Такъв ум е не само благодат за душата, но и неин пътеводител към Бога. Затова разумността (като мъдра добродетел) е спасение и убежище за душата. Последната се освобождава от „свободата“ на другите, търсейки покой в корените на своето битие като Истина. Познанието в ноологичната реалност е процес на придобиване на свобода на разума и отделяне на същността на нещата от привидността, постигане на тяхната ейдосна природа. В този смисъл умът е щит на вярата, съхранява правдата и истината, отстоявайки своята нравствена чистота. Умът воюва с бесовете. В традициите на Търновската книжовна школа „Благодатта на дара на прозрението“ има своите корени във вярата и упованието и е оръжие на душата. Прозрението е духовно зрение и душевна сила. „Да се **любомъдрува**“ означава да се съединява вярата с любовта и мъдростта в Словото. **Богопознанието с ум, сърце и душа** (т.е. **любомъдрието**) изисква усилие (воля) на ума да организира душевните способности. Ето защо умът е око на душата, разумът — светлината, без която „виждането“ е невъзможно. **Любомъдрието** като богопознание е степен на извисеност на Духа и ума във вярата, която е любов.

Истинното познание като **любомъдрие** включва благоединението на дух, душа, разум, ум, вяра, любов, т.е. Едно. Въздържанието от възжеланията на плътта, преодоляването на тленното чрез бдение в молитва води към „премъдрост и острота на ума“. С ума се достига небесното естество, а „богатствата от премъдрост и разум“ се възприемат благодарение на духовното усъвършенстване в Небесната йерархия. Разумът на добродетелната душа е пътеводител на ума към Бога, а Любомъдрието е благородство на душата, устремена към Истината като битие.

Ноологичната реалност в традициите на Търновската книжовна школа намира своя апогей като Благобитие, което се съпреживява и отстоява от нейните представители като битие на истината.

БЕЛЕЖКИ

¹ Данкова, Р. Категориалните схващания за ума и разума и тяхното разбиране в Търновската книжовна школа. — В: Търновска книжовна школа. Т. 7. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2002, с. 717—734.

² Данкова, Р. Ноологията и небесната йерархия в Търновската книжовна школа. — В: Сборник в чест на проф. д-р Георги Данчев. Материали от международна научна конференция. Велико Търново, 13—14 декември 2002 г. Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2004, с. 602—612.

³ **Дионисий Ареопагит.** О божественных имен. О мистическом богословии. Санкт Петербург, 1995, с.15.

⁴ Пак там, с. 17.

⁵ **Св. Патриарх Евтимий.** Съчинения. С., 1990, с. 206.

⁶ Пак там, с. 207.

⁷ Пак там, с. 210.

⁸ Пак там, с. 195.

⁹ Пак там, с. 185.

¹⁰ Пак там, с. 173.

¹¹ Пак там, с. 213.

¹² Пак там, с. 58.